

УДК 37(477)(09)

Наталія Побірченко,

*доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України;*

Лариса Березівська,

доктор педагогічних наук, професор, директор Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського України НАПН країни;

Оксана Кравченко,

кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, декан факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Людмила Войтова

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Виявлено, що у кінці ХІХ – на початку ХХ століття створювалися громадські організації, метою яких була просвітницько-педагогічна діяльність. Розкрито основні напрями їх роботи: поширення грамотності серед народу, відкриття вечірніх та недільних шкіл, підтримка земських шкіл, відкриття приватних гімназій і училищ, створення народних університетів, народних бібліотек-читалень та книжкових складів і крамниць, видання літератури для народу, розсилка книг, проведення народних читань, проведення педагогічних курсів для учителів та дорослого населення, влаштування народних читань і лекцій, постановка любительських спектаклів і проведення літературно-музичних вечорів, організація вечорів самодіяльності, читання творів художньої літератури, створення пересувних шкільних педагогічних музеїв, проведення екскурсій, різного роду конференцій і з'їздів та культурно-освітніх заходів тощо.

Ключові слова: *громадські організації, просвітницько-педагогічна діяльність, поширення грамотності, курси, конференції, з'їзди.*

Обнаружено, что в конце ХІХ – в начале ХХ столетия создавались общественные организации, целью которых была просветительско-педагогическая деятельность. Раскрыты основные направления их работы: распространение грамотности среди народа, открытие вечерних и воскресных школ, поддержка земских школ, открытия частных гимназий и училищ, создания народных университетов, народных библиотек-читален и книжных складов и магазинов, издания литературы, для народа, рассылка книг, проведение народных чтений, проведения педагогических курсов, для учителей и взрослого населения, проведения народных чтений и

лекцій, постановка любительських спектаклей и проведение литературно-музыкальных вечеров, организация вечеров самодеятельности, чтения произведений художественной литературы, создания передвижных школьных педагогических музеев, проведения экскурсий, разного рода конференций и съездов и культурно-образовательных мероприятий и т. п.

Ключевые слова: общественные организации, просветительско-педагогическая деятельность, распространение грамотности, курсы, конференции, съезды.

It was found out that in the late XIX – early XX century public organizations were created, whose purpose was education and teaching activities. The basic directions of their work are spreading of literacy among the people, the opening of evening and Sunday's schools, support for rural schools, the opening of private schools and colleges, the establishment of people's universities, public libraries, reading rooms and book stores and shops, publishing literature for the people, distribution of books, holding people's readings, conduct educational courses for teachers and adult population, organizing people's readings and lectures, staging amateur performances and conducting literary and musical evenings, organizing evening performances, reading fiction, creation of mobile school teachers museums, excursions, various conferences and congresses, cultural and educational activities and so on.

Key words: public organizations, educational and teaching activities, literacy courses, conferences and congresses.

Постановка проблеми. Рівень культури будь-якого народу визначається насамперед станом освіти й поширенням наукових знань у суспільстві. Рушійною силою в цьому процесі завжди була й залишається громадськість та створенні нею культурно-освітні установи. Підтвердженням цієї думки є, зокрема, просвітницько-педагогічна діяльність різного роду товариств, комітетів, гуртків, комісій, що набули поширення в кінці XIX – на початку XX століття. Позитивний досвід цього історичного періоду дає багатий матеріал для роздумів і розкриває широкі можливості для використання багатьох форм освітньої роботи і її змістовної сторони в сучасних історичних умовах. Цей досвід є надзвичайно цікавим, але мало вивченим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність громадських організацій кінця XIX – початку XX століття в наукових дослідженнях схарактеризована досить вузько. Є розвідки в яких досліджено роботу окремих товариств і об'єднань або ж конкретних регіонів. До таких праць слід віднести: «Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.)» (Л. Березівська) [2], «Етапи просвітницько-педагогічної діяльності Санкт-Петербурзького Комітету грамотності (1861–1895 pp.)» (Л. Войтова) [5], «Женские общественные организации начала XX века и борьба женщин в России за гражданские

права» (С. Ворошилова) [6], «Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.)» (Т. Коломієць) [9], «Передумови виникнення пролетарських культурно-просвітницьких організацій» (О. Кравченко) [11], «Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття» (Н. Побірченко) [16], «Просвіта: історія та сучасність (1868–1998)» [17], «Просвітницько-педагогічна діяльність жіночих громадських організацій на півдні України у другій половині XIX – першій чверті XX століття» (А. Сав'юк) [20] та ін. Проте узагальнюючого дослідження історії розвитку громадських організацій не провадилося. А тим часом їхня діяльність, безумовно, заслуговує на серйозне вивчення у контексті сучасних перетворень.

Мета статті – розкрити особливості та напрями просвітницько-педагогічної діяльності громадських організацій кінця XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Друга половина XIX ст. характеризується повсюдною активізацією визвольних прагнень і змагань демократично налаштованої інтелігенції і, що важливо, пошуком нових, легальних форм боротьби за громадянські свободи. Навіть за нелегких умов, коли над нею тяжів недавній розгром царською владою Кирило-Мефодіївського братства, вона поволі піднімалася, жила передчуттям відміни кріпацтва, прагнучи активнішої діяльності. Після реформи 1861 року набувають поширення ліберально-культурницькі рухи, їх учасники започатковують культурно-освітні заходи: організовують недільні школи, народні читання, народні безкоштовні бібліотеки-читальні, народні будинки, народні університети, народні театри тощо.

Вирішення завдання сприяти піднесенню рівня освіти найширших верств населення імперії узяли на себе, разом з державними установами, різного роду освітні товариства, комітети, гуртки та ін.

Починаючи з 60-х років XIX ст. почали виникати комітети і товариства грамотності. Діяльність цих освітніх організацій, що прагнули об'єднати всі форми позашкільної роботи з дорослим населенням країни, позначена різноманітністю і неабиякою активністю. Вони не тільки займалися виданням літератури для народу, розсилкою книг, відкриттям народних бібліотек-читалень, а й створенням вечірніх та недільних шкіл, курсів для дорослих, влаштуванням народних читань і лекцій, постановкою любительських спектаклів і проведенням літературно-музичних вечорів тощо.

Зокрема, комітети грамотності виконували функції центральних методичних центрів для всіх учасників процесу поширення грамотності серед народу. Так, на допомогу різним просвітницьким організаціям при Московському комітеті грамотності, перетвореному в 1895 році в товариство, був створений музей наочних посібників з навчання в недільних школах, який в 1898 р. нараховував 1300 одиниць зберігання.

Товариства грамотності залишалися найбільшими і провідними

освітніми громадськими організаціями у кінці XIX – на початку XX ст.

Так, в середині 90-х років Петербурзький комітет грамотності, створений ще в 1861 році, об'єднував 644 члени, зокрема 479 дійсних членів і 95 співробітників (решту становили довічні і почесні члени). Силами приблизно шестисот чоловік активних членів і співробітників проводилася величезна робота. При комітеті діяли 8 комісій, зокрема: видавнича, бібліотечна, з надання допомоги бідним учням, що навчалися у сільських школах, зі складання систематичного огляду народної літератури, зі збирання відомостей про народну освіту та ін.

Петербурзький комітет грамотності мав велику бібліотеку, що налічувала 8 тис. 394 книг. Лише у 1894 році Комітет розіслав понад 50 тис. примірників різних книг. Тоді ж на облаштування сільських бібліотек і читалень силами комітету було зібрано 5 тис. рублів. До реорганізації в товариство, за 35 років свого існування (1861–1895), Петербурзький комітет грамотності опублікував 126 видань, загальним тиражем понад 2 млн. примірників [5; 19].

Одним із давніх було і Харківське товариство поширення в народі грамотності (засноване в 1869 році). За свою багаторічну історію воно не раз було ініціатором проведення всеросійських заходів культурно-освітнього руху. В його складі працювали видатні діячі народної освіти. До їх числа належать учений Н. Бекетов, який був беззмінним головою товариства упродовж 10 років, відома українська патріотка і просвітниця Х. Алчевська, що відкрила на свої кошти в Харкові одну з кращих приватних жіночих недільних шкіл в країні [1; 9].

Велику активність Харківське товариство грамотності виявляло у 90-х роках XIX століття: відкривало безкоштовні бібліотеки, видавало книги для народу, проводило народні читання, організовувало заняття в недільних школах. Ще на початку 90-х років товариство створило пересувний шкільний педагогічний музей наочних посібників, який шляхом читання лекцій поширював серед народу знання з різних галузей.

Харківське товариство грамотності мало розгалужену структуру. У 1903 р. при товаристві функціонували такі комітети: сільських бібліотек і народних читалень, народного будинку, санітарний, шкільно-педагогічний, довідково-педагогічний та ін. При товаристві працювали комісії народних читань, а з 1904 р. – об'єднана книжкова комісія всіх міських народних бібліотек товариства. Під егідою Харківського товариства грамотності в 1903 р. діяло 5 початкових шкіл, 1 декоративно-образотворча, 2 недільних школи [12].

Успішною була і діяльність Київського товариства грамотності (з 1882 р.), спрямована на поширення освіти і знань серед якомога ширших верств. Основними формами просвітницької роботи були недільні школи, бібліотеки, книжкові склади і крамниці, а також проведення педагогічних курсів для учителів, народних читань та лекцій. При Товаристві діяли комісії і комітети, кожний з яких відповідав за певний напрям роботи;

повітові відділення, які всі справи вирішували самостійно, водночас підпорядковуючись Раді товариства. Членами просвітницької організації було відкрито понад 700 бібліотек та народних читалень. Вони відкривались як на кошти Товариства грамотності, так і за сприяння різних організацій та приватних осіб [2; 7; 15].

Заснування Громад і їх діяльність також мало неабияке значення. Громади створюються у 60-ті роки XIX ст. в Києві, Чернігові, Полтаві та деяких інших містах, вносячи позбавлення в культурно-освітнє життя, запалюючи новими ідеями національну свідомість народу.

До складу Громад входили представники інтелігенції, студенти, учні гімназій. Більшість з них працювали на педагогічній ниві. Визначну роль у громадському русі відіграли педагоги, письменники, вчені, культурні діячі, чия діяльність і виступи у пресі, творчий доробок були могутнім чинником формування та розвитку національної ідеї, громадянського пробудження й оздоровлення суспільства. Великий внесок у цю справу зробили такі видатні громадські діячі як В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Костомаров, П. Куліш, М. Коцюбинський, М. Лисенко, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, О. Русов, М. Старицький, О. Стоянов, Т. Шевченко – десятки й десятки культурно-мистецьких діячів другої половини XIX ст. – початку XX ст., справжніх патріотів українства, членів українських Громад [16].

Значний вплив на розвиток освіти та педагогічної думки в Україні мали педагогічні учительські з'їзди. Починаючи з 1860-х років, перші повітові та губернські педагогічні з'їзди в Російській імперії проходили у більшості міст України. Вони, як правило, мали характер курсів-з'їздів, на яких учителі одержували не тільки теоретичні знання щодо способів поліпшення навчально-виховного процесу в школі, а й здобували практичні навички проведення занять, використання нових форм та методів навчання. Загалом, з 1867 по 1874 рік було проведено більше 200 з'їздів земських учителів [3].

Організацією подібних курсів-з'їздів займалися переважно просвітницькі організації. Особливо активними можна назвати Київське та Харківське товариства грамотності, учительські товариства взаємодопомоги.

Іншою формою громадської організації освітньої діяльності були різного роду комісії. У порівнянні з названими комітетами і товариствами вони мали вужчу спрямованість у роботі. Найпоширенішою формою були комісії народних читань. Але існували також й інші, наприклад, бібліотечні комісії. Вони діяли і як самостійні організації (при якому-небудь товаристві, що не мало відношення до освіти), і як підвідділи при яких-небудь освітніх об'єднаннях [14].

На терені народної освіти діяли ще і такі організації, як товариства розповсюдження корисних книг (з 1861 р. з Комітетом в Москві), Відділ розповсюдження духовно-етичних книг серед народу (з 1879 р. в Москві), товариство заохочення духовно-етичного читання в Петербурзі (з 1876 р.),

які розгортали роботу в одному конкретному напрямі, який визначався як залучення народних мас до читання. Широке поле діяльності охоплювали товариства взаємодопомоги особам, що прагнуть до освіти, працювали в м. Миколаєві з 1874 р. [23].

Щодо фінансового забезпечення освітніх і педагогічних організацій, то воно складалося з членських внесків, доходів від підприємницької діяльності і благодійних надходжень. Тому громадські організації радо вітали присутність почесних членів, які надавали суттєву матеріальну підтримку. Їх членські внески були на порядок вищі, ніж у решти учасників організації.

До 1890-х років культурно-освітня робота вже була оформлена в організаційні рамки – різні освітні товариства. Число освітніх організацій за останнє десятиліття XIX ст. швидко вирросло по всій країні.

Нове суспільне піднесення 90-х років XIX ст. спричинило значне зростання кількості просвітницьких організацій. За офіційними даними Міністерства народної освіти, у 1898 році було вже 193 товариства, що сприяли поширенню серед народу освіти, але більшість із них (111 із 193), як і раніше, становили організації з надання допомоги тим, хто навчається. Число учительських товариств взаємної допомоги зросло до 47, а саме просвітницьких об'єднань, що займалися поширенням початкової освіти було 35.

Нерідко місцеві громадські сили, не маючи можливості створити нове товариство, шукали інші шляхи: використовували з просвітницькою метою уже існуючі товариства, організовуючи при них різні комісії і відділи, просвітницькі організації під вивіскою благодійних чи інших об'єднань [4].

У 1898 році загалом по країні нараховувалося 135 товариств народної освіти, в роботі яких брали участь 8480 членів [10].

Більшість просвітницьких товариств крім різного роду освітньої роботи провадили і дослідницьку. Так, Санкт-Петербурзьке Педагогічне товариство виступало координатором досліджень у галузі навчання і виховання підростаючого покоління. На засіданнях Педагогічного товариства найбільш обговорюваними були такі питання: зміст і організація навчального процесу у класичних та реальних гімназіях, самостійне значення народних училищ, єдність викладання, необхідність надавати не стільки знання, скільки здійснювати розумовий розвиток, викладання різних навчальних предметів, виховання й дидактика, зміст підручників і навчальних посібників тощо [22].

Початок XX ст. позначений соціально-політичними подіями. Царськими указами цього періоду разом з проголошенням свободи зборів, друку, слова, спілок з'явилася реальна можливість відродження шкільництва у сфері науково-педагогічній, суто організаційній, соціально-педагогічній та ін. Культурно-просвітницька ініціатива охоплювала всю країну. Починають організовуватися національно-культурні організації. Так, у ряді

міст України були відкриті українські культурно-освітні об'єднання під загальною назвою «Просвіта». У 1905 р. таке товариство з'явилося в Одесі, а в 1906 р. були відкриті Київська, Подільська, Чернігівська «Просвіти». Вони створювали мережу сільських читалень, організовували вечори самодіяльності, читання творів художньої української літератури.

Товариства «Просвіти» ставили перед собою цілий ряд навчально-виховних завдань, серед яких головне – загальноосвітня діяльність в широких масах населення. Основними завданнями діяльності «Просвіт» були: а) розгортання мережі початкових шкіл; б) післяпочаткова освіта (для тих, хто закінчив українську школу і тих, хто здобув початкову освіту в інших навчальних закладах); в) загальноосвітня діяльність у широких масах населення, а саме – ознайомлення з історією та культурою України; виховання патріотизму, формування українського виховного ідеалу; налагодження видавничої справи, опікування засобами масової інформації, бібліотеками; соціально-педагогічна, театральна-видовищна діяльність.

Діяльність товариств «Просвіта» залежала від об'єктивних та суб'єктивних умов. Вони різнилися структурою, формами роботи, типом керівництва; різними були навіть назви. Так, у м. Києві – товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка. До структури товариств могли входити різноманітні комісії та підкомісії – театральна, видавнича, артистична і под. [17].

На початку ХХ століття виникали нові форми громадської організації у сфері освіти, однією з яких стала створена в 1906 році в Петербурзі організація всеросійського масштабу – Ліга освіти. Одним із основних завдань Ліга освіти визначила створення громадських організацій та координацію їх просвітницько-педагогічної діяльності. Основними напрямками її роботи були: організація вечірніх та недільних шкіл, підтримка земських шкіл, відкриття приватних гімназій і училищ, створення народних університетів тощо. При Лізі освіти виникло ряд освітніх товариств (Товариство шкільної освіти, Товариство сприяння позашкільній освіті, Товариство образотворчих мистецтв, Університетське товариство, Товариство освіти й виховання неповноправних дітей, Педагогічна академія) та комісій (з організації й вишукуванню коштів, з організації Центральної педагогічної бібліотеки, з реформи шкільного законодавства, з питань взаємин родини й школи, з організації і об'єднання просвітницьких товариств приватної ініціативи) [13].

Поряд з Лігою освіти новою формою громадської організації культурно-освітнього руху стали товариства народних університетів. В число слухачів приймали всіх охочих незалежно від статті і професії, віку і цензу освіти. Слухачами університету переважно були представники малоосвічених верств – робітники і дрібні службовці.

Першим 27 травня 1906 р. було зареєстровано Московське товариство народних університетів, а 10 жовтня 1906 року – Петербурзьке товариство народних університетів.

Товариства народних університетів були досить великими організаціями. Так, до кінця 1906 р. до складу Петербурзького товариства входили 652 індивідуальних члени і 5 колективних, 3 провінційні і 2 Петербурзькі товариства. Читання лекцій почалося ще 21 березня 1906 р., до якого було залучено 169 кваліфікованих лекторів.

Народні університети не були звичайними академічними навчальними закладами, доступними для простого народу. Їх метою зовсім не була підготовка нових учених або як можна більшого числа фахівців різних галузей знань з вищою освітою. Головним завданням народних університетів було розповсюдження освіти на тих, хто за віком вже не міг сидіти за шкільною партою або був не в змозі присвячувати довший час заняттям. Слухачів потрібно було спонукати до самоосвіти і навчити з користю використовувати своє дозвілля. У дорослих слухачів університету потрібно було сформувавши світогляд, навчити їх раціонально і правильно мислити, пробудити до духовного життя [21].

У цей період великого значення набули робітничі товариства самоосвіти. Вони виникали, починаючи з весни 1906 р. і особливо в 1907 р. У 1907 р. лише в Петербурзі діяло вісім товариств самоосвіти, зокрема: «Ученьє свет – неученьє тьма», «Луч», «Просвещение», «Наука и жизнь», «Знание – свет» та ін. Напередодні Першої світової війни в країні було близько 100 робітничих освітніх товариств. Цілі товариств самоосвіти були чисто освітніми. Вони займалися просвітництвом за допомогою облаштування лекцій, шкіл, бібліотек, читалень, проведення екскурсій, організації «освітніх народних розваг» [21].

У кінці XIX ст. починає ширитися жіночий рух. Виникають жіночі благодійні організації: «Общество попечения о молодых работницах» (1897), «Общество улучшения участи женщин» (1899), «Русское женское взаимно-благотворительное общество» (1895) та ін. [6]. Також були створені нові жіночі організації, що ставили перед собою, передусім, політичні вимоги. Так, у квітні 1905 року в Москві виник «Союз равноправия женщин» [8], на зміну якому у 1909 році прийшла «Лига равноправия женщин» [18; 20]. Отже, просвітницько-педагогічний жіночий рух сприяв боротьбі за рівність громадянських прав жінок. При сприятливих жіночих товариств організовувалися і проводилися різного роду конференції і з'їзди, на яких обговорювалися питання рівноправності, надання жінкам права бути учасниками суспільного і державного життя, здобувати освіту тощо.

Висновки і перспективи. Як бачимо, упродовж кінця XIX – початку XX століття набули поширення громадські організації, метою яких була просвітницько-педагогічна діяльність. Основними напрямками їх роботи були: поширення грамотності серед народу, відкриття вечірніх та недільних шкіл, підтримка земських шкіл, відкриття приватних гімназій і училищ, створення народних університетів, народних бібліотек-читалень та книжкових складів і крамниць, видання літератури для народу, розсилка

книг, проведення народних читань, проведення педагогічних курсів для учителів та дорослого населення, влаштування народних читань і лекцій, постановка любительських спектаклів і проведення літературно-музичних вечорів, організація вечорів самодіяльності, читання творів художньої літератури, створення пересувних шкільних педагогічних музеїв, проведення екскурсій, різного роду конференцій і з'їздів та культурно-освітніх заходів тощо. Всі ці заходи за задумом їх організаторів мали сприяти поширенню освіти, підвищенню культурного рівня малоосвічених верств суспільства, пробудженню їх свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 35-ти-летие Харьковского Общества распространения в народе грамотности. – Б. вых. данных. – С. 52–59.
2. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Вид-во «Молода гвардія», 1999. – 191 с.
3. Вдовенко В. В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Вікторія Віталіївна Вдовенко. – Кіровоград, 2005. – 199 с.
4. Вердиев Д. М. Государственно-общественная система управления образованием в условиях дифференцированной социокультурной и этнокультурной среды: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Д. М. Вердиев. – Ростов н/Д, 1999. – 358 с.
5. Войтова Л. В. Етапи просвітницько-педагогічної діяльності Санкт-Петербурзького Комітету грамотності (1861–1895 рр.) [Електронний ресурс] / Л. В. Войтова // Науковий вісник Донбасу : електрон. наук. видан. – 2013. – № 3 (23). – Режим доступу : <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN23/13vlpkg.pdf>.
6. Ворошилова С. В. Женские общественные организации начала ХХ века и борьба женщин в России за гражданские права / С. В. Ворошилова // Гражданское общество в России и за рубежом. – 2012. – № 1.
7. Гордійчук О. В. Київське товариство грамотності: виникнення, структура, форми і методи діяльності / О. В. Гордійчук // Часопис української історії: зб. наук. статей / [заг. ред. А. П. Коцур]. – К., 2008. – Вип. 10. – С. 29–34.
8. Женское движение в России и СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/>
9. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.): монографія / Т. В. Коломієць. – Х. : Консум, 1998. – 190 с.
10. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в

- России / Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. – 2-е изд. – М. : [б. и.], 1953. – 207 с.
11. Кравченко О. О. Передумови виникнення пролетарських культурно-просвітницьких організацій / О. О. Кравченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 20 (231). – С. 249–257.
 12. Краткий общий обзор деятельности Харьковского Общества Грамотности за 1903 г. – Б. вых. данных. – С. 79–137.
 13. Лига образования. – СПб. : [б. и.], б. г. – 23 с.
 14. Общественно-просветительское движение и досуг в России в XIX – начале XX вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=452851>
 15. Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности за 1896 год. – К. : [б. и.], 1897. – 43 с.
 16. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Книга I. Київська громада : [монографія] / Н. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 307с .
 17. Просвіта: історія та сучасність (1868–1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / упоряд. ред. В. Германа. – К. : Вид. центр «Просвіта», вид. «Веселка», 1998. – 488 с.
 18. Российская Лига равноправия женщин. Речь, прочитанная на общем собрании Российской Лиги равноправия женщин 25 января 1909 года председательницей Лиги М. А. Чеховой // Союз женщин. – 1909. – № 2.
 19. С.-Петербургский комитет грамотности (1861–1911). Исторический очерк и воспоминания / К. Диксон, Б. Кетриц. – СПб. : Т-фия акционерного общества «Слово», [б. г.]. – 57 с.
 20. Сав'юк А. М. Просвітницько-педагогічна діяльність жіночих громадських організацій на півдні України у другій половині XIX – першій чверті XX століття / Сав'юк Анна Миколаївна. – Херсон, 2013. – 220 с.
 21. Сорокин А. Культурно-просветительское движение в Российской Империи (вторая половина XIX в. – начало XX в.) [Электронный ресурс] / А. Сорокин. – Режим доступа : <http://legitimizist.ru/sight/history/2013/kulturno-prosvetitel'skoe-dvizhenie.html>
 22. Устав С.-Петербургского Педагогического Общества // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1869. – Ч. 141. – С. 38–46.
 23. Характеристика системи освіти в Україні на початку XX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://info-library.com/content/534_Harakteristika_sistemi_osviti_v_Ukraini_na_pochatku_XX_stolittya.html.